

УДК (94)477"1918"

Р. В. Тимченко

Причини поразки Центральної Ради та передумови приходу гетьмана П. Скоропадського до влади в українській історіографії

У статті аналізується стан наукової розробки проблеми зміни форми правління на Україні наприкінці квітня 1918 р. Визначаються основні течії наукових шкіл у вивченні причин поразки Центральної Ради та приходу до влади П. Скоропадського.

Ключові слова: гетьман, П. Скоропадський, Українська держава, історіографія, Центральна Рада.

В статье анализируется состояние научной разработки проблемы изменения формы правления на Украине в конце апреля 1918 г. Определяются основные течения научных школ в изучении причин поражения Центральной Рады и прихода к власти П. Скоропадского.

Ключевые слова: гетман, П. Скоропадский, Украинское государство, историография, Центральная Рада.

The state of scientific development problems changing the form of government in Ukraine at the end of April 1918 is analyzed in the article. The main flow of scientific schools in the study of the causes of the defeat of the Central Rada and the coming to power P. Skoropadsky is determined.

Key words: hetman, P. Skoropadsky, Ukrainian state, historiography, the Central Rada.

Українська революція 1917–1921 рр. стала періодом нетривалого існування різних українських національних проєктів. Серед основних державних утворень цього часу був гетьманат Павла Скоропадського. Поява та розвиток Української держави 1918 р. ознаменувала перехід до нового етапу революції. Деякі дослідники розглядають події квітня-грудня 1918 р. як консервативну революцію, що посилив ідеологічну складову державницького напрямку історіографії.

Особливо актуальним вивчення даного етапу революції, репрезентованого гетьманською державою П. Скоропадського, стало з набуттям Україною незалежності. Проблема глибшого дослідження гетьманату стає актуальною в умовах впливу політики та особистих

переконань історика на його тексти. Тому чимало питань спонукають до історіографічних дискусій. Серед них і проблема приходу П. Скоропадського до влади.

У 20-х рр. XX ст. сформувалося три течії дослідження гетьманату П. Скоропадського. Перша – прихильники національних і соціалістичних орієнтацій періоду Центральної Ради і Української Народної Республіки, які вважали гетьманський переворот початком реставрації старих порядків. Друга – безпосередні діячі Української держави, представники державницького історіографічного напрямку, що вважають прихід П. Скоропадського до влади у квітні 1918 р. єдиним можливим варіантом подальшого розвитку революції, оскільки вузько орієнтована політика Центральної Ради вже повністю себе вичерпала. Третя – радянська історіографія кваліфікувала гетьманську державу як контрреволюційну буржуазно-поміщицьку диктатуру, що трималася завдяки німецько-австрійській окупації.

Варто відзначити, що й сучасним дослідникам не вдалося уникнути традиційних підходів у трактуванні місця і ролі гетьманату в перебігу Української революції. Як результат – гетьманат постає в позитивному або негативному ракурсі і, незважаючи на нововиявлені документи, частина науковців ці джерела адаптують до власних переконань. Серед них можна виділити В. Солдатенка, І. Гошуляка, Г. Папакіна.

Одним із головних дискусійних питань української історіографії є визначення причин поразки Центральної Ради та передумов гетьманського перевороту. Перші праці провідних діячів революції М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи критично оцінюють квітневий переворот, виходячи з власного неприйняття гетьманського режиму. Аналізуючи дані праці, В. Солдатенко відзначає відсутність чіткого зв'язку між причинами усунення УЦР і остаточною поразкою революції [1].

Мемуаристи різних політичних напрямків зводили причини занепаду УЦР до двох основних чинників. З одного боку, розгортання українсько-більшовицької війни послабило українську владу й сприяло проявам анархії. З іншого, німецьке командування втратило віру в спроможність УЦР виконувати економічні зобов'язання перед Четвертим союзом відповідно до положень Брестського мирного договору. Зокрема, голова УЦР М. Грушевський відзначав, що “німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні” [2]. Вона в порозумінні з окремими політичними кругами України вирішила провести переворот, щоб усунути соціалістичний уряд від влади [3]. Земельний

закон "озлобив буржуазію проти Ц. [ентральної] Ради. [...] Вона ставилась ворожо й до національно політичних українських постулятів, а тепер ще і в соціальних своїх інтересах побачила себе zagrożеною і старалася з свого боку похнути німецьке командування до перевороту". В. Винниченко прямо вказував, що державний переворот був вчинений німецькими генералами [4]. Схожі позиції відстоює й П. Христюк: "Вона (німецьке військова сила – Р.Т.) фактично і перевела переворот в порозумінню з другою силою – поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу – дрібну українську буржуазію" [5]. Таким чином, основною рушійною силою, на його думку, виступали іноземці – німці й росіяни. І. Мазепа виправдовується, що непопулярну "соціалізацію" землі Центральна Рада розпочала під тиском обставин, аби подолати більшовицьку пропаганду. Водночас, він підкреслює, що регіони не отримували жодних директив з Києва, а це не подобалося німецькій окупаційній владі. "Можна собі уявити, яке вражіння справляло на німців це фактичне безвладдя на Україні, – писав І. Мазепа, – точніше невідготованість українців організувати державні апарати влади власними силами. Наслідком цього легко було зробити гетьманський переворот", який мав всі ознаки "квалості" тодішнього українського суспільства [6].

Представники державницького напрямку, насамперед, Д. Дорошенко не відкидав впливу німців на прихід гетьмана до влади, але наголошував, що праве крило себе зарекомендувало й отримало довіру від союзників [7]. Н. Полонська-Василенко вважала, що головною причиною перевороту була недовіра німців до політики Центральної Ради [8].

Звісно, не можна зводити причини гетьманського перевороту тільки до зовнішніх факторів, на яких наголошують мемуаристи. Зокрема, діаспорний історик П. Мірчук наголошує на неспроможності "українських соціалістів організувати державне життя й успішно керувати ним" [9]. Виходячи з його суджень, саме політика УЦР стала визначальним чинником того важкого становища в країні навесні 1918 року. Публіцист, військовий діяч армії УНР Б. Гомзин у статті "Двадцять роковини відновлення гетьманства в Україні" констатує: "Гетьман П. Скоропадський врятував молоду Українську Державу від повернення в стан небуття. Хоч цей порятунок був хвилиевий, і хоч український хаос усе ж підточив, залив і знищив відновлене Гетьманство, проте ця подія, цей пробіск світла в хуртовині безцільного революційного борсання, стала в історії України отим каменем, "єго же" [10].

Оцінки сучасних українських істориків стосовно гетьманського перевороту суттєво не змінилися. Як влучно відзначив В. Верстюк: “Українські історики позбуваючись радянських парадигм історіописання міняли їх на еміграційні та діаспорні, вільно чи невільно творили в своєму середовищі неоуєнерівців та неогетьманців” [11]. Частина дослідників (В. Солдатенко, І. Гошуляк) критикують гетьманат П. Скоропадського в контексті загальної концепції Української революції 1917–1921 рр. [12]. Для них прихід гетьмана до влади розглядається як “історична катастрофа”, “контрреволюція”. Інша (Г. Папакін, П. Гай-Нижник, Ю. Терещенко), навпаки, ідеалізують, а то й глорифікують роль П. Скоропадського в державотворчому процесі доби Української революції [13]. Частина сучасних науковців (Р. Пиріг) намагається глибше дослідити історичні передумови і фактичні обставини постановлення цього державного утворення і його місце в перебігу революційних процесів на українських землях [14].

Дослідник В. Клименко-Мудрий проаналізував політику УЦР в контексті зовнішньополітичних впливів, що, з одного боку, виходили з радянської Росії, а з іншого – від німецьких та австрійських військ, що звільнили українські землі від більшовиків. Недостатнє врахування українськими лідерами цих сил дало підстави автору стверджувати, що Центральна Рада проводила політику, відірвану від реального життя [15]. Хоча В. Клименко-Мудрий дещо перебільшує у своїх твердженнях, особливо це стосується питання ігнорування позицій Німеччини. Адже Центральна Рада не мала реальних важелів впливу на політику окупаційних властей, для яких головним завданням була поставка продуктів харчування та сировини до Центральних держав

В. Савченко у монографії “Павло Скоропадський” вважає, що головною причиною краху УЦР був її конфлікт з німецьким командуванням, коли українські керівники “не мали бажання перетворюватися в повних маріонеток іноземних генералів” [16]. На нашу думку, цілком вірогідно, що українці просто не хотіли цих перетворень, а займалися тільки балачками і розкрадали німецькі кошти, які останні виділяли для допомоги. Про це свідчить хоча б відомий випадок з міністром сільського господарства М. Ковалевським, коли він отримав валізу з грошима і сховав, як згодом стане відомо, для “антигетьманського повстання”. Абсурд цього виправдання полягає в тому, що ця крадіжка була здійснена ще за два тижні до ліквідації Центральної Ради.

Німецьке військове командування, на думку В. Савченка, було незадоволене аграрними перетвореннями в УНР, спробами приєднати Крим та відкритою агітацією з трибуни Центральної Ради проти

союзників-окупантів. Тому німецькі військові і дипломати шукали альтернативу УЦР: новий, більш дієздатний уряд або навіть створення генерал-губернаторства [17].

О. Реєнт розкриває проблему зриву сільгосппоставок, які викликали у фактичних господарів України (німців) невдоволення Центральною Радою. Глибинні причини слід шукати в органічному несприйнятті імперсько-монархічним Берліном та Віднем республікансько-демократичної моделі розвитку, яку обрала Україна, не кажучи вже про повагу до суверенних прав [18]. Хоча імперії ніколи не розглядали суверенні права підконтрольних народів, бо головне суверенне право – це право монарха.

Усе це наклало відбиток на дослідження окремих істориків. В. Солдатенко не вважає гетьманат "закономірним" етапом Української революції, хоча при цьому він критикує політику гетьманського режиму, а падіння УЦР визначає неминучим. Головним фактором у цьому, на його думку, є зовнішній: "Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися" [19]. Тому детально аналізує внутрішні чинники: весною 1918 р. побільшало суспільних суперечностей, а жодної перспективи швидкої і обнадійливої нормалізації життя правлячі кола не пропонували. До того ж йшла боротьба усередині фракцій та партій, що перебували при владі. Населення не підтримувало УЦР, а заможні верстви взагалі піддали критиці її аграрну реформу, соціалізацію землі, яка їм не імпонувала. Окрім того, УЦР не мала достатніх збройних сил. Їх кількість не перевищувала 15 тис., до цього слід додати, що за наказом військового міністра О. Жуковського від 15 квітня про передислокацію, більшість стрільців на момент повстання перебували в дорозі [20]. З В. Солдатенком погоджується інший дослідник гетьманату Г. Папакін. Він наголошує, що П. Скоропадський зустрічався з самостійниками (Д. Донцовим) та хліборобами-демократами (В. Липинським, М. Міхновським). Також були контакти із Союзом землевласників (В. Кочубєєм, О. Вишневським) та іншими. Але, як відзначає дослідник, жоден із рухів не виправдав сподівань, тому в П. Скоропадського визріла ідея створення власної політичної партії [21]. Адже громадські сили, розчаровані політикою УЦР, почали пошуки політичної альтернативи. Національно-соціального вектор зійшовся на "Українській народній громаді", яка об'єднавала державно-консервативні сили українців та росіян, офіцерів першого Українського корпусу, на чолі яких стояв П. Скоропадський.

Бентежило суспільство, особливо селян та колишніх поміщиків, політика соціалізації землі, що проводила УЦР. Хлібороби буквально

обсідали М. Грушевського та міністерство землеробства, оскільки в більшості з них землі підлягали поділу і вони не хотіли їх засівати, не знаючи, кому дістанеться врожай [22]. Зовнішній фактор у ліквідації УЦР вважає пріоритетним й І. Гошуляк. Він аргументовано доводить, що причини краху УЦР лише зовнішньополітичні, підтверджуючи словами В. Липинського: “Побили себе ми самі. Ідеї, легенди про одну єдину, всіх українців об’єднуючу, вільну і незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється, така Україна здійснитись, придати реальні живі форми не могла” [23]. Хоча не заперечує й внутрішню кризу, у яку потрапила Центральна Рада, непідготовленість її лідерів до державного життя й проведення важливих реформ у складний революційний час. Як відзначає історик: “Всього кілька тисяч національно свідомих українців, що були не підготовлені до державного життя, активно взялися за справу національного пробудження багатомільйонних мас, які, не маючи достатньої національної свідомості, дуже часто не розуміли необхідності своєї державності і не виявляли належного бажання боротися за неї” [24]. Тут виникає питання, чому зовнішній чинник був пріоритетним, адже у його словах уже криється відповідь на питання. Керівництво Центральної Ради, яке не мало досвіду державного будівництва, не хотіло вчитися й не враховувало інтереси різношерстого українського населення в умовах загроз з боку сусідніх держав. Тому керманичам УНР не вдалося поєднати національні й соціальні проблеми, а також вирішити земельне питання: навіть бідні селяни втратили довіру до влади. А покликання німців ще більше відвернуло від неї населення, яке й так уже не підтримувало її політики [25]. Поряд із цим І. Гошуляк намагається виправдати діяльність УЦР: “Суспільно-політичне, військове і економічне становище на Україні було тоді таке складне, умови державного будівництва настільки важкі, що невдачі того періоду навряд чи можна пояснити здебільшого неправильною політикою і помилками Центральної Ради та її урядів” [26]. На нашу думку, це пов’язано з особистим ставленням науковця до Центральної Ради, адже він прийняв аргументацію уенерівського табору та інструменталізацію фактів, що характерні для радянських істориків.

Таким чином, навіть палкі прихильники УНР та М. Грушевського наголошують на значних прорахунках політики Центральної Ради, внутрішніх чварах і недостатній підтримці населення. Тому й не дивно, що врешті “союзники” німці, а також певна частина українського політикуму вирішила змінити форму правління.

Схожі думки, але з ще більшою критикою УЦР висловлюють дослідники гетьманської держави, для яких характерне її абсолютно позитивне сприйняття. Зокрема, П. Гай-Нижник відзначає, що в органах виконавчої влади УНР не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців. Таким чином, він повторює і видозмінює позитивістську аргументацію. Останньою крапкою, на його думку, було проголошення закону "Про утворення українського народного війська", адже від армії були усунуті всі "соціалістично несвідомі елементи". Історик констатує: "Центральна Рада так і не стала "уособленням національно-демократичного фронту", позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух [...], згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту" [27]. П. Гай-Нижник на основі австрійських документів доводить, що вже в середині березня 1918 р. граф О. Чернін повідомляв про господарський хаос та фінансову кризу краю. Він припускав можливість зміни влади в Україні, однак про кандидатуру нового очільника держави не йшлося [28].

Р. Пиріг доводить, що німецькі офіційні кола сприяли відновленню УНР, але не розглядали її як рівноправного партнера. Прихід німецьких військ до України не змінив соціальної політики Центральної Ради, особливо в галузі земельних відносин, а приватновласницька ідеологія поміщиків була ближчою до німецького офіцерства. На думку історика, безплідність спроб німецьких військових повернути кермо соціального курсу УНР вправо, скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях і загроза зриву експортних поставок продовольства з України підштовхнули військове командування до зміни влади в Україні [29]. Л. Осауленко та В. Засєкін наголошують: "Всі закони, постанови і рішення зависали в повітрі, часто не виходячи з кабінетів і залів засідань. Простого обивателя, який натерпівся від більшовицької окупації, просто дратували і лютували всілякі закони і нововведення Центральної Ради, яка допустила в країну окупантів, призвела до голоду, грабежів, безробіття" [30]. Український уряд сформований з випадкових людей швидше нагадував "галасливий дискусійний клуб" [31]. Центральна Рада взагалі нічого не робила, були тисячі безробітних тільки в Києві, не відкрита жодна українська школа, не було довіри до уряду. Ю. Терещенко взагалі піддав гострій критиці діячів Центральної Ради, які, на його думку, провадили "розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства", тому проголошення гетьманату було закономірною реакцією українського суспільства [32]. Звісно, що позиції останніх істориків очевидні через їхні наукові погляди, адже вони вважають гетьманат – етапом

найвищого розвитку державності в період Української революції. Завдяки гетьману П. Скоропадському частково вдалося подолати господарський хаос, розвивати культурні надбання України, будувати українську державність, щоправда через зовнішні фактори та короткоплинність цього періоду не все заплановане вдалося реалізувати.

Внутрішній чинник занепаду УЦР переважає й у інших сучасних істориків – В. Верстюка, О. Гавриленка та І. Логвіненка. В. Верстюк закидає діячам Української революції невміння організувати та розбурхати приспану століттями національну й політичну свідомість народних мас [33]. О. Гавриленко та І. Логвіненко наголошують на внутрішніх причинах – протиріччях усередині правлячої еліти Центральної Ради, дефіцитом людей державного рівня, недостатності збройних сил УНР тощо [34]. Дійсно, ці докази мають реальне підґрунтя, адже боротьба усередині Центральної Ради була досить гострою, що заважало проводити чітку й скоординовану політику. Дослідники дійшли висновку про згубність упровадження демократичних засад в управлінні державою, натомість зріють ідеї відновлення сильної авторитарної влади.

Але існують і дещо відмінні точки зору. Зокрема, львівський історик Я. Грицак, навпаки, наголошує на досягненнях Центральної Ради: “ЦР таки вдалося добитися чималих успіхів. В першу чергу це стосується національної мобілізації українських мас та проголошення Української Народної Республіки. Вона досягала цих результатів, поєднуючи національні мотиви з соціальними, укладаючи численні союзи та компроміси”, але саме “політика компромісів погано надається для часів, які зветься революцією”. Щоправда, представники Центральної Ради тоді недооцінювали динаміки революційного процесу, і це призвело до важких наслідків і перевороту. Дійсно, частково з ним можна погодитися, адже Центральна Рада намагалася в такий складний час вести УНР до незалежності, а відсутність практичних навичок державного керівництва завадила це зробити.

Фактично переобрання влади П. Скоропадським було безкровним. Єдина згадка про зіткнення між січовими стрільцями, що обороняли будинок засідань Ради, і підрозділами прибічників гетьмана є в Д. Дорошенка. Він повідомив, що в результаті сутичок загинуло три особи з боку гетьманців. А всього в перевороті брало участь лише кілька сотень людей [35].

Таким чином, незважаючи на значні дослідницькі напрацювання останнього часу в історії приходу П. Скоропадського до влади залишається ще чимало міфологізованих сторінок, нез’ясованих обставин,

перекручених фактів. Перш за все це пов'язано з принциповим наслідуванням діаспорної історіографії щодо її поділу на народницьку і державницьку, котрий після Української революції 1917–1921 рр. вплинув на формування уенерівського та гетьманського таборів, що відобразилася в гострій полеміці між сучасниками тих подій. Власне у підсумку, ця історіографічна дискусія вплинула на подальші дослідження, а її основні міфи, аргументи та уявлення позначилися на наукових працях сучасних істориків.

Адепти гетьманату доводять, що це був єдино правильний вихід з суспільно-політичної кризи, що виникла на початку 1918 р., а сучасники та історики уенерівського спрямування критикують його за знищення досягнень першого етапу революції.

Література

1. Солдатенко В. Українська революція: причини поразки, уроки та історичне значення / В. Солдатенко // Україна вчора, сьогодні, завтра : збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 122.
2. Грушевський М. По шкоді / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. 172. – 1918. – С. 33–34.
3. Грушевський М. Світова війна і революція / М. Грушевський // Свобода. – 1919. – Ч. 113. – 23 вересня. – С. 3.
4. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Відень, 1920. Ч. 3. – 1920. – С. 15–16.
5. Христюк П. Замітки та матеріали Української революції / П. Христюк. – Відень, 1921. Т. 3. – 1921. – С. 3.
6. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003. – С. 60.
7. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – К., 2002. Т. 2. – 2002. – С. 31.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. Т II. – 1992. – С. 489.
9. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1956. – С. 226.
10. Гомзин Б. У двадцять роковини відновлення гетьманства в Україні / Б. Гомзин // За велич нації. У двадцять роковини відновлення української гетьманської держави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 17.
11. Верстюк В. Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії / В. Верстюк // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe : матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – С. 57.

12. Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режим / В. Солдатенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 5–19 ; Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради / І. Гошуляк. – УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 31–45.
13. Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164 ; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина : історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К., 2003. – 282 с. ; Терещенко Ю. І. Гетьманат П. Скоропадського як консервативна революція / Ю. І. Терещенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 13–41.
14. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – К., 2011. – С. 47–86.
15. Клименко-Мудрий В. Чому була усунута від влади Українська Центральна Рада / В. Клименко-Мудрий // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали. – Київ, 1996.
16. Савченко Г. Павло Скоропадський / Г. Савченко. – К., 2008. – С. 115.
17. Там само. – С. 116–118.
18. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К., 2003. – С. 53.
19. Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режим / В. Солдатенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 6.
20. Там само. – С. 5–7.
21. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К., 2003. – С. 45.
22. Там само. – С. 62.
23. Там само. – С. 39–40.
24. Гошуляк І. Про причини поразки Центральної Ради / І. Гошуляк // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 33.
25. Там само. – С. 42.
26. Там само. – С. 39.
27. Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 134–135.
28. Там само. – С. 137.
29. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року / Р. Пиріг. – К., 2001. – С. 83–84.
30. Осауленко Л. Гетьман Павло Скоропадський / Л. Осауленко, В. Засєкін. – Луцьк, 2003.
Кн. 1. – 2003. – С. 72.
31. Там само. – С. 74.
32. Терещенко Ю. До 85-річчя Української держави – гетьманату Павла Скоропадського / Ю. Терещенко // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – 2003. – № 2. – С. 12.

33. Верстюк В. Українська революція / В. Верстюк // Історія України. – К., 1997. – С. 208.

34. Гавриленко О. А. Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених : науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С. 2–3.

35. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – К., 2002.

Т. II. – 2002. – С. 38.